१

सुभाषितानि-१

प्रस्तावना -

बाणभट्टविरचिते हर्षचरिते सुभाषितस्य लक्षणम् एवम् उक्तं यत् -

पुराणेष्वितिहासेषु तथा रामायणादिषु।
वचनं सारभूतं यत् तत् सुभाषितमुच्यते॥

अर्थात् पुराणादिषु इतिहासेषु रामायणादिषु महाकाव्येषु च अखिलमनुष्यहिताय वारं वारम् उक्तं यत् तत्त्वं तदेव सारत्वेन यत्र कथ्यते तत् सुभाषितम् इत्युच्यते। संस्कृते तावत् सहस्राधिकानि सुभाषितानि वर्तन्ते। सुभाषितानुसारं जीवनं याप्यते चेत् सम्पूर्णं जीवनम् एव सुखकरं भवति। तेषु एव सुभाषितेषु चितानि दश सुभाषितानि वयम् अस्मिन् पाठे पठामः। पाठस्यास्य पठनेन विद्यायाः माहात्म्यं ज्ञास्यामो वयम्। एवं विद्यामाहात्म्ये ज्ञाते सति विद्यालाभे अस्माकं प्रीतिः उत्पत्स्यते। एतेषां सुभाषितानां पठनेन जीवनस्य यथार्थं पन्थानं चेतुं शक्नुमः वयम्। सुभाषितोक्ते पथि चलनेन अस्माकम् अभीष्टलाभः अवश्यम् एव स्यात्। पाठस्यास्य पठनेन अस्माकं महान् आनन्दः भवेत्।

उद्देश्यानि -

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- विद्यायाः माहात्म्यं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- धर्माचरणं केन प्रकारेण कर्तव्यम् - इत्यस्मिन् विषये ज्ञानं प्राप्नुयात्।
- वाग्भूषणस्य माहात्म्यं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- साहित्यादिशास्त्रविहीनस्य कीदृशी दशा भवति - अस्मिन् विषये जानीयात।
- श्लोके स्थितानां पदानाम् अन्वयः केन प्रकारेण कर्तव्यः इति जानीयात्।
- श्लोकानां व्याख्या केन प्रकारेण कर्तव्या इत्यस्मिन् विषये ज्ञास्यति।

१.१) मूलपाठः -

दानं भोगो नाशस्त्रिस्रो गतयो वित्तस्य।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति॥१॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः॥२॥

अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत्।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्॥३॥

विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम्।
पात्रत्वाद् धनमाप्नोति धनाद् धर्मं ततः सुखम्॥४॥

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन
दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन।
भाति कायः करुणापराणां
परोपकारैः न तु चन्दनेन॥५॥

वचो हि सत्यं परमं विभूषणं
लज्जाङ्गनायाः कृशता कटौ च।
द्विजस्य विद्यैव पुनस्तथा क्षमा
शीलं हि सर्वस्य नरस्य भूषणम्॥६॥

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्॥७॥

नरस्याभरणं रूपं रूपस्याभरणं गुणः।
गुणस्याभरणं ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं क्षमा॥८॥

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः
साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः॥
तृणं न खादन्नपि जीवमान-
स्तद्भागधेयं परमं पशूनाम्॥९॥

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते॥१०॥

१.२) अधुना वयं मूलपाठं अवगच्छाम

दानं भोगो नाशस्त्रिस्रो गतयो वित्तस्य।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति॥१॥

अन्वयः - वित्तस्य दानं भोगः नाशः तिस्रः गतयः भवन्ति। यो न ददाति, न भुङ्क्ते तस्य (वित्तस्य) तृतीया गतिः भवति।

अन्वयार्थः - वित्तस्य धनस्य दानं प्रदानं भोगः उपभोगः नाशः विनाशः तिस्रः त्रिविधाः गतयः भवन्ति वर्तन्ते। यो जनः न ददाति दानं न करोति, न भुङ्क्ते भोगं न करोति, तस्य जनस्य (वित्तस्य) तृतीया गतिः नाशः भवति जायते।

सरलार्थः - धनस्य दानं भोगः किञ्च नाशः - इत्येताः त्रिविधाः गतयः वर्तन्ते। कश्चित् जनः यदि धनस्य दानमपि न करोति किञ्च भोगमपि न करोति तर्हि तस्य धनस्य विनाशः अवश्यं भवति।

तात्पर्यार्थः - धनं हि सर्वैः जनैः एव इष्टम्। अस्मिन् जगति धनं विना न कस्यचित् कार्यस्य सिद्धिः वर्तते। परन्तु तस्य धनस्य दानं भोगः किञ्च नाशः इत्येताः त्रिविधाः गतयः वर्तन्ते। अर्थात् धनस्य दानं कर्तुं शक्यते, अथवा तस्य भोगः कर्तुं शक्यः, अन्यथा धनस्य नाशः भवेत्। यस्य समीपे तु अधिकं धनं वर्तते तादृशः जनः यदि दरिद्रेभ्यः अथवा अन्यत्सत्पात्राय तद्धनं न ददाति, किञ्च स्वयम् अपि यदि तस्य भोगं न करोति, केवलं सञ्चयम् एव करोति तर्हि किञ्चिद्दिनाभ्यन्तरे तस्य विनाशः अवश्यं भवति। धनं तु अवश्यम् एव सर्वैः उपार्जनीयम्। परन्तु उपार्जितं धनं यदि अस्माकम् अधिकं भवति, तर्हि अवश्यम् एव दरिद्रेभ्यः अथवा कस्मैचित् शुभकार्याय तस्य दानं करणीयम्। यदि कश्चित् दानं कर्तुं नेच्छति, तर्हि तेन तस्य धनस्य भोगः करणीयः। यः तु दानम् अपि न करोति, भोगमपि न करोति, तस्य उपार्जितस्य धनस्य तु विनाश एव भवति।

व्याकरणविमर्शः-

१) भुङ्क्ते - भुज्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने भुङ्क्ते इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

१) नाशस्तिस्रः = नाशः + तिस्रः।

२) तिस्रो गतयः = तिस्रः + गतयः।

३) गतिर्भवति = गतिः + भवति।

प्रयोगपरिवर्तनम् - वित्तस्य दानेन भोगेन नाशेन तिसृभिः गतिभिः भूयते। येन न दीयते, न भुज्यते तस्य (वित्तस्य) तृतीयया गत्या भूयते।

छन्दःपरिचयः - अस्मिन् श्लोके आर्याछन्दः वर्तते।

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः॥२॥

अन्वयः - विद्या नाम नरस्य अधिकं रूपम्, प्रच्छन्नगुप्तं धनम्, विद्या भोगकरी, यशःसुखकरी, विद्या गुरूणां गुरुः, विद्या विदेशगमने बन्धुजनः, विद्या परं दैवतम्, विद्या राजसु पूजिता, धनं न तु (पूजितम्) (अस्ति)। विद्याविहीनः पशुः।

अन्वयार्थः - विद्या नाम नरस्य जनस्य अधिकं श्रेष्ठं रूपं सौन्दर्यम्, प्रच्छन्नगुप्तम् अन्तःस्थितं धनं वित्तम्, विद्या भोगकरी भोगस्य उत्सस्वरूपा, यशःसुखकरी यशसः सुखस्य च साधनभूता, विद्या गुरूणाम् उपदेशदातॄणां गुरुः उपदेष्टा , विद्या विदेशगमने विदेशगमनकाले बन्धुजनः मित्रस्वरूपा, विद्या परं दैवतम् श्रेष्ठा देवता, विद्या राजसु राजसभायां पूजिता स्तुता, धनं वित्तं न तु (पूजितम्)। विद्याविहीनः विद्यया हीनः जनः पशुः पशुस्वरूपः।

सरलार्थः - विद्या हि जनस्य श्रेष्ठं सौन्दर्यं भवति, इयं जनस्य सञ्चितं धनं, भोगस्य उत्सस्वरूपा इयं यशसः सुखस्य च साधने सहायकभूता। विद्या महद्भ्यः विद्वद्भ्यः अपि उपदेशं प्रयच्छति। विदेशगनसमये विद्या एव जनस्य साहाय्यं करोति। विद्यायाः अपेक्षया श्रेष्ठदेवता न विद्यते। राजसभासदृशश्रेष्ठस्थाने अपि धनं न पूज्यते, परन्तु विद्यायाः पूजा तु सर्वत्र अवश्यम् एव भवति। तस्मात् यस्य समीपे विद्या नास्ति, स तु पशुस्वरूप एव।

तात्पर्यार्थः - विद्या तु सर्वशास्त्रैः एव स्तूयते। प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके अपि विद्यायाः एव स्तुतिः विधीयते। विद्या जनस्य श्रेष्ठं सौन्दर्यं भवति अर्थात् विद्यावान् पुरुषः प्रकृत्या एव सुन्दरः दृश्यते, सौन्दर्याय तस्य वेशभूषादिना प्रयोजनं न वर्तते। विद्या पुरुषस्य अन्तःस्थितं गुप्तं धनम् अर्थात् विद्यावान् पुरुषः दृश्यते चेत् तस्य अन्तः यत् विद्यारूपं धनम् अस्ति तत् बहिः सर्वे द्रष्टुं न शक्नुवन्ति, परन्तु तस्य माहात्म्यं वर्तते, कार्यकाले तत् एव धनं जनस्य सहायकं भवति। विद्वान् पुरुषः यस्य भोगं कर्तुम् इच्छति, विद्या तस्य भोगस्य साधने सहायभूता भवति। विद्या वर्तते चेत् पुरुषस्य यशः अपि वर्धते। स जनः सर्वत्र पूजितः भवति। विद्यया विनयः लभ्यते, विनयात् योग्यता लभ्यते, योग्यतया च धनलाभः भवति, किञ्च धनेन सुखं साध्यते। एवंरूपेण विद्या एव सर्वविधसुखानां साधनभूता वर्तते। महान्तः विद्वांसः ये वर्तन्ते, तेभ्यः अपि इयं विद्या उपदेशं प्रयच्छति। अर्थात् विद्या एव सर्वोत्तमा उपदेशदात्री इति ज्ञायते। कश्चित् जनः यदा एकाकी विदेशं गच्छति, तदा इयं विद्या एव तस्य बन्धुस्वरूपा भवति, किञ्च तस्य विदेशगमनहेतुः अपि प्रायः इयं विद्या एव भवति। विद्याबलात् स विदेशे अपि पूज्यस्थानं लभते। विद्या तु श्रेष्ठा देवता। अतः अस्माभिः सर्वैः एव विद्यादेव्याः पूजा करणीया, तेन अस्माकम् अभीष्टलाभः अवश्यं भविष्यति। राजसभासदृशमहत्स्थानेषु धनस्य स्तुतिः न क्रियते, परन्तु विद्यायाः विद्यावतः च स्तुतिः तु सर्वत्र एव क्रियते। अतः धनलाभापेक्षया विद्यालाभाय एव अस्माभिः प्रयत्नः करणीयः, विद्या लभ्यते चेत्

ततः एव धनलाभः अवश्यं भविष्यति। यः तु विद्याविहीनः मूर्खः वर्तते, स सर्वत्र एव निन्द्यते। विद्याभावात् पशुत्वम् एव तस्मिन् आगचछति। अतः विद्यालाभः अत्यावश्यकः।

व्याकरणविमर्शः-

१) प्रच्छन्नगुप्तम् - प्रच्छन्नं च तत् गुप्तं प्रच्छन्नगुप्तम् इति कर्मधारयसमासः।

२) यशःसुखकरी - यशः च सुखं च यशःसुखे इति द्वन्द्वसमासः, यशःसुखे करोति इति यशःसुखकरी।

३) विदेशगमने - विदेशस्य गमनं विदेशगमनम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्मिन् विदेशगमने।

४) विद्याविहीनः - विद्यया विहीनः विद्याविहीनः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

सन्धिकार्यम् -

१) बन्धुजनो विदेशगमने = बन्धुजनः + विदेशगमने।

प्रयोगपरिवर्तनम् - विद्यया नाम नरस्य अधिकेन रूपेण, प्रच्छन्नगुप्तेन धनेन, विद्यया भोगकर्या, यशःसुखकर्या, विद्यया गुरूणां गुरुणा, विद्यया विदेशगमने बन्धुजनेन, विद्यया परेण दैवतेन, विद्यया राजसु पूजितया, धनेन न तु (पूजितेन) (भूयते)। विद्याविहीनेन पशुना (भूयते)।

छन्दःपरिचयः - अस्मिन् श्लोके शार्दूलविक्रीडितम् इति छन्दः वर्तते।

अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत्।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्॥३॥

अन्वयः - प्राज्ञः अजरामरवत् विद्याम् अर्थं च चिन्तयेत्। मृत्युना केशेषु गृहीत इव धर्मम् आचरेत्।

अन्वयार्थः - प्राज्ञः धीमान् अजरामरवत् जरामरणरहितवत् विद्याम् शास्त्रज्ञानकलाज्ञानादिकम् अर्थं च द्रव्यं च चिन्तयेत् उपार्जयेत्। मृत्युना अन्तकेन केशेषु चिकुरेषु गृहीत इव धृत इव धर्मं पुण्यम् आचरेत् अनुतिष्ठेत्।

सरलार्थः - ज्ञानी पुरुषः आत्मानम् अजरम् अमरम् इति मत्वा विद्यायाः अर्थस्य च उपार्जनं करोति, परन्तु कालकवलितम् इव आत्मानं मत्वा धर्मस्य अनुष्ठानं करोति।

तात्पर्यार्थः - यः प्रकृतः ज्ञानी वर्तते, तेन तु अहं जरामरणरहितः अस्मि इति विचिन्त्य शास्त्रज्ञानं नानाकलादिज्ञानं च उपार्जनीयम्। अर्थात् एतेषां ज्ञानानाम् उपार्जने न काचित् शीघ्रता वर्तते। बाल्यकालात् आरभ्य मरणपर्यन्तं सम्पूर्णं जीवनं व्याप्य शनैः शनैः विद्या प्राप्तुं शक्या धनम् लब्धुं शक्यं च। परन्तु धर्मार्जनविषये तु इयं शैली भिन्ना एव। कालेन कवलितम् आत्मानं मत्वा सर्वदा धर्मार्जनं करणीयम्। अर्थात् बाल्यकालात् आरभ्य एव सर्वदा धर्मार्जनविषये प्रयत्नः कर्तव्यः। साधारणजनाः तु वार्धक्ये धर्मार्जनं करिष्यामि इति विचिन्त्य यौवनकाले दुष्टम् आचरन्ति। परन्तु मृत्युः कदा भविष्यति इति न केनापि वक्तुं शक्यते। अतः आबाल्यात् एव सर्वदा धर्मार्जनविषये प्रयतनीयम्।

व्याकरणविमर्शः -

१) अजरामरवत् - न विद्यते जरा यस्य स अथावा न जीर्यते इति अजरः। न म्रियते इत अमरः। अजरश्चासौ अमरश्चेति अजरामरः इति कर्मधारयसमासः।

२) चिन्तयेत् - चिन्त-धातोः विधिलिङि प्रथमपुरुषैकवचने चिन्तयेत् इति रूपम्।

३) गृहीतः - ग्रह्-धातोः क्तप्रत्यये पुंसि गृहीतः इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

१) प्राज्ञो विद्याम् = प्राज्ञः + विद्याम्।

२) गृहीत इव = गृहीतः + इव।

प्रयोगपरिवर्तनम् - प्राज्ञेन अजरामरवत् विद्या अर्थः च चिन्त्यताम्। मृत्युना केशेषु गृहीतेन इव धर्मः आचर्यताम्।

छन्दःपरिचयः - अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः वर्तते।

विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम्।
पात्रत्वाद् धनमाप्नोति धनाद् धर्मं ततः सुखम्॥४॥

अन्वयः - विद्या विनयं ददाति, विनयात् पात्रतां याति, पात्रत्वात् धनम् आप्नोति, धनात् धर्मं (आप्नोति), ततः सुखम् (आप्नोति)।

अन्वयार्थः - विद्या विनयं नम्रतां ददाति प्रयच्छति, विनयात् नम्रत्वात् पात्रतां सत्पात्रत्वं याति प्राप्नोति, पात्रत्वात् सत्पात्रत्वात् दानादिसमर्पणयोग्यत्वात् धनम् सुवर्णरजताद्यात्मकम् अर्थम् आप्नोति प्राप्नोति, धनात् नीतिसम्पादितात् धनात् यागदानादिद्वारा धर्मं पुण्यं (आप्नोति), ततः तस्मात् पुण्यात् सुखम् आनन्दः (आप्नोति)।

सरलार्थः - विद्यालाभे सति विनयः उत्पद्यते, यः तु विनयी भवति स तु सत्पात्रत्वं लभते। सत्पात्रीभूतः जनः तु धनं प्राप्नोति, धनस्य समुचितेन विनियोगेन धर्मं लभते। धर्माद् हि सुखलाभः भवति।

तात्पर्यार्थः - प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके विद्यायाः माहात्म्यं कीर्त्यते। कश्चित् जनः यदा विद्यालाभं करोति, तदा तद्विद्याबलात् स स्वयम् एव विनम्रः भवति। स विद्वान् सर्वेषां सम्मानं करोति, ज्ञाने सत्यपि अहङ्कारं न प्रदर्शयति। यः च एवंभूतः विनम्रः वर्तते, स शीघ्रम् एव सत्पात्रत्वं लभते, अर्थात् संसारेऽस्मिन् प्रतिष्ठां प्राप्नोति। सर्वे तदुपरि विश्वासं कुर्वन्ति। स विनयी पुरुषः सर्वत्र पूज्यः भवति। यः तु संसारे प्रतिष्ठां प्राप्नोति स बहुधनम् अर्जयति, विश्वासकार्ये नियुक्तः स कार्यसमापनात् प्रसादरूपेण महद्धनं लभते। तेन उपार्जितेन धनेन च स यागदानादिकं कर्म कृत्वा पुण्यम् अर्जयति। धनेन विना तु यागादिरूपधर्मसाधनं क्लिष्टम् एव भवति। अतः तदर्थम् अवश्यं धनम् उपार्जनीयम्। यागदानादिकर्मणः प्राप्तेन पुण्येन स स्त्री-पुत्र-समृद्धि-प्रतिष्ठा-आरोग्यादिभिः युक्तः सर्वदा आनन्देन तिष्ठति। तस्मात् विद्या एव

सर्वविधसुखस्य साधनं वर्तते इति वक्तुं शक्यते। विद्वान् पुरुषः तु दुःखमये संसारेऽस्मिन् अपि महत् सुखम् अनुभवति।

अपरपक्षतः व्याख्या - सुखस्य कारणं धर्मः एव इति सर्वेषाम् आस्तिकानां सिद्धान्तः। धर्मः पुण्यमेव। पुण्यार्जनं यागेन दानेन तपःआचरणेन इति एवम् अनुष्ठानैः भवति। धनलाभाय वृत्तिः वाणिज्यं वा उपायौ। यः योग्यः स एव वृत्तिं वाणिज्यं वा कर्तुमर्हति। सा च योग्यता विनयाद् जायते। सर्वत्र विनयी जनः वृत्तौ नियुज्यते वाणिज्ये च सफलो भवति। विनयश्च विद्यालाभेन भवति। एवमत्र सुखस्य लाभाय परम्परासम्बन्धः वर्तते। व्यवहारे जनाः सुखमिच्छन्ति, दुःखं च परिहर्तुमिच्छन्ति। परन्तु सुखस्य कारणं यो धर्मः तस्य लाभे श्रद्धालवः न भवन्ति। तत्र कारणं हि अज्ञानम्। धर्मसुखयोः कार्यकारणभावं न जानन्ति।

व्याकरणविमर्शः -

१) ददाति - दाधातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने ददाति इति रूपम्।

२) आप्नोति - आप्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने आप्नोति इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

१) पात्रत्वात् धनम् = पात्रत्वात् + धनम्।

२) धनाद्धर्मम् = धनात् + धर्मम्।

प्रयोगपरिवर्तनम् - विद्यया विनयः दीयते, विनयात् पात्रता यायते, पात्रत्वात् धनः आप्यते, धनात् धर्मः (क्रियते), ततः सुखम् (आप्यते)।

छन्दःपरिचयः - श्लोकोऽयम् अनुष्टुप्-छन्दोबद्धः।

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन
दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन।
विभाति कायः करुणापराणां
परोपकारैर्न तु चन्दनेन॥५॥

अन्वयः - श्रोत्रं श्रुतेन एव विभाति, कुण्डलेन न (विभाति)। पाणिः दानेन विभाति, कङ्कणेन तु न (विभाति)। करुणापराणां कायः परोपकारैः विभाति, चन्दनेन तु न (विभाति)।

अन्वयार्थः - श्रोत्रं कर्णः श्रुतेन वेदशास्त्रादिश्रवणेन एव विभाति शोभते, कुण्डलेन कर्णवेष्टनेन न (विभाति शोभते)। पाणिः हस्तः दानेन दानकर्मणा विभाति शोभते, कङ्कणेन करभूषणेन तु न (विभाति शोभते)। करुणापराणां दयापरायणानां कायः शरीरं परोपकारैः विभाति शोभते, चन्दनेन गन्धसारेण तु न (विभाति शोभते)।

सरलार्थः - विदुषां कर्णः वेदशास्त्रादिश्रवणेन विभूषितः भवति, न तु कुण्डलधारणेन। तेषां हस्तः तु दानादिसत्कर्मणा एव विभूषितः भवति, न तु कङ्कणादिभूषणधारणेन। ये तु दयापरायणाः जनाः वर्तन्ते, तेषां शरीरं परोपकारैः एव विभूषितं भवति, न तु चन्दनलेपनेन।

तात्पर्यार्थः - अस्मिन् श्लोके महात्मसु विद्वत्सु स्थितानां गुणानां माहात्म्यस्य वर्णना क्रियते। साधारणजनाः तु कर्णस्य सौन्दर्यवर्धनाय कर्णे कुण्डलधारणं कुर्वन्ति, परन्तु यः सर्वदा वेदशास्त्रादीनां श्रवणं कुर्वन्ति तस्य कर्णः तु तेन एव विभूषितः भवति। तत्र कुण्डलधारणेन प्रयोजनं न वर्तते। एवं च साधारणाः हस्तसौन्दर्यवर्धनाय हस्ते कङ्कणं धरन्ति, परन्तु यः सर्वदा हस्तेन दानादिसत्कर्माणि साधयति, तस्य हस्तः तु तेन एव विभूषितः भवति। तस्य कङ्कणधारणेन प्रयोजनं न भवति। इत्थम् एव दरिद्रेषु दयापरायणाः कृपालवः परोपकारनिरताः जनाः शरीरशोभायै आत्मानम् चन्दनादिना न भूषयन्ति, तेषां देहः तु परोपकारैः एव शोभते। अतः शरीरशोभायै भूषादिकम् अधृत्वा अस्माभिः सर्वदा वेदशास्त्रादि श्रोतव्यं, दानादिसत्कर्म कर्तव्यं, किञ्च सर्वदा परोपकाराय प्रयत्नः करणीयः।

व्याकरणविमर्शः-

१) करुणापराणाम् - करुणा परा येषां ते करुणापराः इति बहुव्रीहिसमासः, तेषां करुणापराणाम्।

२) परोपकारैः - परेषाम् उपकाराः परोपकाराः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तैः परोपकारैः।

सन्धिकार्यम् -

१) श्रुतेनैव = श्रुतेन + एव।

प्रयोगपरिवर्तनम् - श्रोत्रेण श्रुतेन एव विभाति, कुण्डलेन न (विभाति)। पाणिना दानेन विभाति, कङ्कणेन तु न (विभाति)। करुणापराणां कायेन परोपकारैः विभाति, चन्दनेन तु न (विभाति)।

छन्दःपरिचयः - श्लोकेऽस्मिन् उपजातिच्छन्दः वर्तते।

वचो हि सत्यं परमं विभूषणं
लज्जाङ्गनायाः कृशता कटौ च।
द्विजस्य विद्यैव पुनस्तथा क्षमा
शीलं हि सर्वस्य नरस्य भूषणम्॥६॥

अन्वयः - सत्यं वचः हि परमं विभूषणम्। अङ्गनायाः लज्जा कटौ च कृशता परमं विभूषणम्। द्विजस्य विद्या एव पुनः क्षमा तथा परमं विभूषणम्। सर्वस्य नरस्य शीलं हि भूषणम्।

अन्वयार्थः - सत्यम् ऋतं वचः वचनं हि परमं श्रेष्ठं विभूषणम् आभरणम्। अङ्गनायाः कान्तायाः लज्जा व्रीडा कटौ च कृशता कटिप्रदेशस्य क्षीणता परमं श्रेष्ठं विभूषणम् आभरणम्। द्विजस्य ब्राह्मणस्य विद्या ज्ञानम् एव पुनः क्षमा क्षान्तिः तथा परमं श्रेष्ठं विभूषणम् आभरणम्। सर्वस्य अखिलस्य नरस्य मनुष्यस्य शीलं सत्स्वभावः हि भूषणम् अलङ्कारः।

सरलार्थः - सत्यवचनम् एव मनुष्यस्य श्रेष्ठं भूषणम्, लज्जा किञ्च कटिप्रदेशस्य क्षीणता एव नार्यः श्रेष्ठः अलङ्कारः, विद्या क्षमा च ब्राह्मणस्य श्रेष्ठं भूषणम्, अपि च सच्चरित्रम् एव सर्वमनुष्यस्य सर्वोत्तमं भूषणं भवति।

तात्पर्यार्थः - प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके सत्यवचनादीनां केषाञ्चित् सद्गुणानां माहात्म्यं वर्ण्यते। सत्यवचनं हि मनुष्यस्य सर्वोत्तमं भूषणं भवति, अर्थात् यः सर्वदा सत्यं भाषते, स तु सर्वत्रैव स्वयमेव शोभते प्रशस्यते च। स्वशोभावर्धनाय तेन अन्येन भूषणेन प्रयोजनं न भवति। विद्वत्सभायां सत्यं भाषमाणस्य बहुधा प्रशंसा विधीयते। एवम् एव लज्जा किञ्च कटिप्रदेशस्य कृशता हि नार्यः श्रेष्ठं भूषणम्। लज्जाशीला नारी तु सर्वत्र सर्वदैव प्रशंसार्हा भवति। परन्तु साम्प्रतिकसमये तु महिलाः प्रायः लज्जाहीनाः एव दृश्यन्ते। लज्जारूपश्रेष्ठम् अलङ्कारं त्यक्त्वा ताः शरीरसौन्दर्यवर्धनाय केयूरहारादीन् नाना अलङ्कारान् धरन्ति। नार्यः कटिप्रदेशः कृशः भवति चेत् सा बहुसुन्दरी दृश्यते। तेन कृशेन कटिप्रदेशेन सा बहुत्र शोभते। एवम् एव विद्या क्षमा च ब्राह्मणस्य श्रेष्ठं भूषणं भवति। यस्य ब्राह्मणस्य समीपे विद्या क्षमा च वर्तते स तु गुणिनां गोष्ठ्यां प्रशंसार्हः भवति। समर्थानां क्षमा तु बहुधा प्रशस्यते। इत्थं च सच्चरित्रम् एव सर्वेषां मनुष्याणां सर्वोत्तमं भूषणं भवति। सच्चरित्रवान् पुरुषः संसारे अनायासेन प्रतिष्ठां लभते। अतः अस्माभिः अस्माकं चरित्रेषु सत्त्वम् उत्पादनीयम्।

सन्धिकार्यम् -

१) वचो हि = वचः + हि।

२) लज्जाङ्गनायाः = लज्जा + अङ्गनायाः।

३) विद्यैव = विद्या + एव।

४) पुनस्तथा = पुनः + तथा।

प्रयोगपरिवर्तनम् - सत्येन वचसा हि परमेन विभूषणेन (भूयते)। अङ्गनायाः लज्जया कटौ च कृशतया परमेन विभूषणेन (भूयते)। द्विजस्य विद्यया एव पुनः क्षमया तथा परमेन विभूषणेन (भूयते)। सर्वस्य नरस्य शीलेन हि भूषणेन (भूयते)।

छन्दःपरिचयः - प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके वंशस्थविलच्छन्दः विद्यते।

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्॥७॥

अन्वयः - केयूरा न, चन्द्रोज्ज्वलाः हाराः न, स्नानं न, विलेपनं न, कुसुमं न, अलङ्कृताः मूर्धजाः न पुरुषं विभूषयन्ति। एका वाणी या संस्कृता धार्यते, (सा) पुरुषं समलङ्करोति। भूषणानि खलु क्षीयन्ते। वाग्भूषणं सततं भूषणम्।

अन्वयार्थः - केयूराः अङ्गदानि न, चन्द्रोज्ज्वलाः इन्दुसदृशकान्तिविशिष्टाः हाराः मुक्तावल्यः न, स्नानं शुचिः न, विलेपनं गात्रे चन्दनादिलेपनं न कुसुमं पुष्पं न, अलङ्कृताः विभूषिताः मूर्धजाः केशाः न पुरुषं जनं विभूषयन्ति अलङ्कुर्वन्ति। एका अद्वितीया वाणी वाक् या संस्कृता शुद्धीकृता धार्यते, (सा) पुरुषं

जनं समलङ्करोति भूषयति। भूषणानि आभरणानि खलु क्षीयन्ते क्षयं प्राप्नुवन्ति। वाग्भूषणं वाणीरूपालङ्कारः सततं सर्वदा भूषणम् आभरणम्।

सरलार्थः - भुजस्य अलङ्कारधारणेन, सौन्दर्यवर्धनाय कान्तिविशिष्टहारादीनाम् अलङ्काराणां धारणेन, गात्रे चन्दनादिलेपनेन पुष्पधारणेन केशानाम् अलङ्करणेन वा न कोऽपि जनः भूषितः भवति। सुसंस्कृता वाणी एव सर्वान् यथार्थां भूषयति। वाग्रूपभूषणम् एव क्षयरहितं भूषणम्।

तात्पर्यार्थः - प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके सुसंस्कृतवाण्याः माहात्म्यं कीर्त्यते। साधारणजनाः शरीरसौन्दर्यवर्धनाय नानाविधान् अलङ्कारान् धरन्ति, यथा भुजेषु केयूरं धरन्ति, कण्ठे चन्द्रसदृशकान्तिविशिष्टान् हारान् धरन्ति। अपि च जलेन स्नानं कुर्वन्ति, गात्रपरिमलाय चन्दनादिसुगन्धिद्रव्याणां लेपनं कुर्वन्ति, नानाविधालङ्कारेण केशान् सज्जीकुर्वन्ति। परन्तु एतत् सर्वं प्रसाधनादिकं तु किञ्चत् क्षणं व्याप्य एव तिष्ठति, ततः परम् एतेषां केयूरादीनां भूषणानां क्षयः भवति। एतेषां नाशे सति शरीरं पुनः पूर्ववत् अलङ्कारहीनं सत् असुन्दरं भवति। परन्तु यस्य समीपे सुसंस्कृता वाणी वर्तते, अर्थात् यः सर्वदा आनन्ददायकं मधुरं वचः भाषते, तस्य शरीरशोभावर्धनाय अन्यैः अलङ्कारैः प्रयोजनं न भवति। सा सुसंस्कृता वाणी एव तं पुरुषं विभूषयति। अपि च अयं वाग्रूपः अलङ्कारः तु नित्यः वर्तते, अर्थात् अस्य क्षयः न कदापि भवति। यस्य पुरुषस्य समीपे अयम् अलङ्कारः वर्तते, स तु अनेन अलङ्कृतः सन् सर्वत्र प्रशस्तः भवति। हनुमान् वाग्भूषणेन भूषितः सन् भगवतः श्रीरामात् बहुप्रशंसां प्राप्तवान्। तस्मात् अस्माभिः वाक् सुसंस्कृता मधुरा च करणीया।

व्याकरणविमर्शः -

१) विभूषयन्ति - विपूर्वकात् भूष्-धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने विभूषयन्ति इति रूपम्।

२) चन्द्रोज्ज्वलाः - चन्द्र इव उज्ज्वलाः चन्द्रोज्ज्वलाः इति उपमानपदपूर्वककर्मधारयसमासः।

३) अलङ्कृताः - अलम्-इति गतिपूर्वकात् कृधातोः क्तप्रत्यये अलङ्कृताः इति रूपम्।

४) मूर्धजाः - मूर्ध्नि जाताः इति मूर्धजाः, केशाः इत्यर्थः।

सन्धिकार्यम् -

१) केयूरा न = केयूराः + न।

२) हारा न = हाराः + न।

३) नालङ्कृताः = न + अलङ्कृता।

प्रयोगपरिवर्तनम् - केयूरैः न, चन्द्रोज्ज्वलैः हारैः न, स्नानेन न, विलेपनेन न, कुसुमेन न, अलङ्कृतैः मूर्धजैः न पुरुषः विभूष्यते। एकया वाण्या पुरुषः समलङ्क्रियते यां संस्कृतां धारयन्ति। भूषणानि खलु क्षीयन्ति। वाग्भूषणेन सततं भूषणेन (भूयते)।

छन्दःपरिचयः - अस्मिन् श्लोके शार्दूलविक्रीडितम् इति छन्दः वर्तते।

नरस्याभरणं रूपं रूपस्याभरणं गुणः।
गुणस्याभरणं ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं क्षमा॥८॥

अन्वयः- नरस्य रूपम् आभरणम् (अस्ति), रूपस्य गुणः आभरणम् (अस्ति), गुणस्य ज्ञानम् आभरणम् (अस्ति), (एवं) ज्ञानस्य आभरणं (भवति) क्षमा।

अन्वयार्थः- नरस्य जनस्य रूपं सौन्दर्यम् आभरणम् अलङ्कारः (भवति), रूपस्य सौन्दर्यस्य गुणः सद्गुणः आभरणम् अलङ्कारः (भवति), (किञ्च) गुणस्य ज्ञानं बुद्धिः आभरणम् अलङ्कारः (भवति), (तद्वत्) ज्ञानस्य बुद्धेः आभरणं (भवति) क्षमा क्षान्तिः।

सरलार्थः- जनानां सौन्दर्यम् एव तेषाम् अलङ्कारो भवति। किञ्च तस्य सौन्दर्यस्य अलङ्कारः तेषां गुणाः भवन्ति। एवं तेषां गुणानां अलङ्कारो भवति ज्ञानम्। तथैव तस्य ज्ञानस्य अलङ्कारो भवति क्षमा।

तात्पर्यार्थः- अस्मिन् संसारे सौदर्यम् एव जनानाम् अलङ्कारः भवति। यः प्रकृत्या सुन्दरः वर्तते, शरीरशोभावर्धनाय तस्य अन्यैः अलङ्कारैः प्रयोजनं न भवति। तस्मात् रूपेण जनानां माहात्म्यं वर्धते। परन्तु पुष्पं गन्धहीनं भवति चेत् तत् न कस्यापि आनन्दं जनयति। तद्वत् निर्गुणस्य जनस्य सौन्दर्यं न शोभते। अतः गुणाः हि सौन्दर्यस्य अलङ्काराः। सुन्दरः पुरुषः गुणी भवति चेत् तस्य शोभा वर्धते। एवं गुणवन्तं नरं ततोऽपि उन्नयति तस्य ज्ञानम्। ज्ञानं विहाय अन्ये बहवो गुणाः तिष्ठन्ति चेदपि स पुरुषः प्रशंसार्हः न भवति। तस्मात् ज्ञानं हि गुणानाम् आभरणस्वरूपं भवति। परन्तु अस्मिन् संसारे ज्ञानिनाम् औद्धत्यं दृश्यन्ते। ज्ञाने सत्यपि स जनः विनीतः न भवति चेत् प्रशंसार्हः न भवति। तस्मात् ज्ञानस्य आभरणं हि क्षमा। क्षमा तिष्ठति चेदेव ज्ञानं शोभते, अन्यथा तत् ज्ञानम् अपि निन्द्यं भवति।

सन्धिकार्यम् -

१) नरस्याभरणम् = नरस्य + आभरणम्।

२) रूपस्याभरणम् = रूपस्य + आभरणम्।

३) गुणस्याभरणम् = गुणस्य + आभरणम्।

४) ज्ञानस्याभरणम् = ज्ञानस्य + आभरणम्।

प्रयोगपरिवर्तनम् - नरस्य रूपेण आभरणेन (भूयते), रूपस्य गुणेन आभरणेन (भूयते), गुणस्य ज्ञानेन आभरणेन (भूयते), (एवं) ज्ञानस्य आभरणेन (भूयते) क्षमया।

छन्दःपरिचयः - अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः वर्तते।

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः
साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः॥
तृणं न खादन्नपि जीवमान-
स्तद्भागधेयं परमं पशूनाम्॥९॥

अन्वयः - साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः पुच्छविषाणहीनः साक्षात् पशुः (एव)। तृणं न खादन् अपि जीवमानः (अस्ति) इति यत् तत् पशूनां परमं भागधेयम्।

अन्वयार्थः - साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साहित्यशास्त्रसङ्गीतशास्त्रकलाशास्त्रादीनां ज्ञानं नास्ति तादृशः पुरुषः पुच्छविषाणहीनः लाङ्गूलश्रृङ्गहीनः साक्षात् पशुः जन्तुः (एव)। तृणं यवसं न खादन् भक्षयन् अपि जीवमानः जीवितः (अस्ति) इति यत् तत् पशूनां जन्तूवां परमं श्रेष्ठं भागधेयं भाग्यम्।

सरलार्थः - यस्य पुरुषस्य साहित्यशास्त्रविषयकं सङ्गीतविषयकं कलाविषयकं च किञ्चिदपि ज्ञानं न वर्तते, स तु पुच्छश्रृङ्गविहीनः साक्षात् पशुतुल्यः एव भवति। स पशुतुल्यः जनः मनुष्यरूपधारणात् पशुवत् तृणं न खादति, तस्मात् पशवः भोजनाय अधिकं तृणं प्राप्नुवन्ति। एतत् तु पशूनां महत् भाग्यम् एव।

तात्पर्यार्थः - साहित्यादिशास्त्रज्ञानविहीनस्य जनस्य निन्दा क्रियते प्रस्तुतश्लोकद्वारा। अस्मिन् जगति मनुष्याः मनुष्यरूपेण आगच्छन्ति चेदपि न सर्वे मनुष्यत्वं प्राप्नुवन्ति। मनुष्यवेषेण बहवः पशवः अपि जगति बहुत्र वर्तन्ते। तेषां जन्मना संसारस्य न कश्चित् लाभः भवति। अजागलस्थमांसपिण्डवत् तेषां जन्म वृथा एव। मनुष्यत्वस्य अर्जनाय साहित्यशास्त्रादीनां ज्ञानम् अत्यावश्यकं भवति। शास्त्रं तु सर्वेषां लोचनं भवति। अतः लोचनविहीनः जनः अन्ध एव। साहित्यादिज्ञानं न वर्तते चेत् स पुरुषः महान् मूर्खः भवति। एवं च सङ्गीतादिविषयकम् अपि ज्ञानं मनुष्यत्वस्य अर्जनाय अत्यावश्यकं भवति। जगति अस्मिन् षट्षष्टिः कलाः वर्तन्ते, एतासां कलानां ज्ञानं नास्ति चेत् स पुरुषः मनुष्यत्वं न प्राप्नोति। यस्य पुरुषस्य समीपे एतेषां किञ्चिदपि ज्ञानं न वर्तते, स तु साक्षात् पशुतुल्य एव भवति। केवलं पुच्छश्रृङ्गहीनः स मनुष्यवेषधारी पशु अन्यपशुवत् तृणं न भक्षयति। एतेन अन्यपशूनाम् महान् उपकारः भवति। यतो हि एते अस्मिन् जगति एवं मनुष्यरूपधारिणः पशवः बहवो वर्तन्ते, ते सर्वे मिलित्वा यदि तृणं खादन्ति, तर्हि अजादीनां भोजनाय तृणं न तिष्ठेत्। अत एव मनुष्यत्वस्य अर्जनाय अस्माभिः साहित्यादिज्ञानं प्राप्तुं प्रयत्नः कर्तव्यः।

व्याकरणविमर्शः -

१) साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः - साहित्यं च सङ्गीतं च कला च साहित्यसङ्गीतकलाः इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। साहित्यसङ्गीतकलाभिः विहीनः साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

२) पुच्छविषाणहीनः - पुच्छं च विषाणं च पुच्छविषाणे इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः, पुच्छविषाणाभ्यां हीनः पुच्छविषाणहीनः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

३) खादन् - खाद्-धातोः शतृप्रत्यये प्रथमैकवचने खादन् इति रूपम्।

४) जीवमानः - जीव-धातोः शानच्प्रत्यये जीवमानः इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

१) खादन्नपि = खादन् + अपि।

२) जीवमानस्तद्भागधेयम् = जीवमानः + तद्भागधेयम्।

३) तद्भागधेयम् = तत् + भागधेयम्।

प्रयोगपरिवर्तनम् - साहित्यसङ्गीतकलाविहीनेन पुच्छविषाणहीनेन साक्षात् पशुना (एव)। तृणं न खादता अपि जीवमानेन (भूयते) इति यत् तत् पशूनां परमेण भागधेयेन (भूयते)।

छन्दःपरिचयः - प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके उपजातिच्छन्दः वर्तते।

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते॥१०॥

अन्वयः - यत्र विद्वज्जनः नास्ति तत्र अल्पधीः अपि श्लाघ्यः (भवति), निरस्तपादपे देशे एरण्डः अपि द्रुमायते।

अन्वयार्थः - यत्र यस्मिन् देशे विद्वज्जनः पण्डितः नास्ति न विद्यते तत्र तस्मिन् देशे अल्पधीः मन्दबुद्धिः अपि श्लाघ्यः प्रशंसनीयः (भवति), निरस्तपादपे वृक्षशून्ये देशे स्थले एरण्डः एरण्डनामा क्षुद्रः कण्टकवृक्षः अपि द्रुमायते बृहद्वृक्षत्वेन गण्यते।

सरलार्थः - यस्मिन् प्रदेशे न कोऽपि विद्वान् पुरुषः वर्तते, तत्र तु अल्पज्ञः जनः अपि सर्वैः प्रशंसनीयः भवति। यथा मरुस्थलादौ कोऽपि बृहद्वृक्षः न विद्यते, तस्मात् तत्र विद्यमानः कण्टकवृक्षः अपि बृहद्वृक्षत्वेन गण्यते।

तात्पर्यार्थः - साम्प्रतिकसमये जगति एवं दृश्यते यत् अयोग्याः अपि बहुत्र महदासनम् आरोहन्ति। यतो हि तदासनस्य योग्यः जनः तस्मिन् स्थाने न विद्यते। यस्मिन् प्रदेशे सर्वे जनाः एव मूर्खाः, न कश्चित् विद्वान् पुरुषः वर्तते, तत्र कश्चित् किञ्चिज्ज्ञः वर्तते चेदेव स तद्प्रदेशवासिनां मूर्खाणां महाप्रशंसनीयः भवति। सर्वे तस्य वचनानुसारेण कार्यं सम्पादयन्ति। यथा मरुप्रदेशे कण्टकवृक्षान् विहाय अन्ये वृक्षाः प्रायः न विद्यन्ते, तस्मात् तं कण्टकवृक्षम् एव मरुप्रदेशस्थाः जनाः प्राणिनः वा बृहद्वृक्षत्वेन मन्यन्ते। परन्तु स कण्टकवृक्षः अश्वत्थादिबृहद्वृक्षपूर्णे स्थाने आनीयते चेत् तस्य स्वरूपं प्रकाशितं भवति। सर्वैः स वृक्षः निन्द्य एव भवति। तद्वत् स्वप्रदेशे विद्वत्त्वेन पूजितः मूर्खः प्रकृतविदुषां समीपं गच्छति चेत् तस्य प्रकृतं मूर्खत्वं प्रकाश्यते।

व्याकरणविमर्शः -

१) विद्वज्जनः - विद्वान् च असौ जनः विद्वज्जनः इति कर्मधारयसमासः।

२) अल्पधीः - अल्पा धीः यस्य स अल्पधीः इति बहुव्रीहिसमासः।

३) निरस्तपादपे - निरस्ताः पादपाः यस्मिन् स निरस्तपादपः (देशः) इति बहुव्रीहिसमासः, तस्मिन् निरस्तपादपे।

४) द्रुमायते - द्रुमः इव आचरति इति द्रुमायते।

सन्धिकार्यम् -

१) विद्वज्जनो नास्ति = विद्वज्जनः + नास्ति।

२) नास्ति = न + अस्ति।

३) एरण्डोऽपि = एरण्डः + अपि।

प्रयोगपरिवर्तनम् - यत्र विद्वज्जनेन न भूयते तत्र अल्पधिया अपि श्लाघ्येन (भूयते), निरस्तपादपे देशे एरण्डेन अपि द्रुमाय्यते।

छन्दःपरिचयः - प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः वर्तते।

पाठगतप्रश्नाः -

१) वित्तस्य कति गतयः? काश्च ताः?

२) यः न ददाति न भुङ्क्ते तस्य कतमा गतिः भवति?

३) विद्या नरस्य किंस्वरूपम् अस्ति?

४) कः विदेशगमने बन्धुजनः?

५) कः पशुः भवति?

६) अजरामरवत् प्राज्ञः किं किं च चिन्तयेत्?

७) श्रोत्रं केन विभूषितं भवति?

८) करुणापराणां कायः केन विभूषितः भवति?

९) अङ्गनायाः विभूषणं किम्?

१०) पुरुषं किं समलङ्करोति?

११) किं भूषणं न क्षीयते?

१२) केयूरा न विभूषयन्ति...इत्यादिश्लोके किं छन्दः वर्तते?

१३) नरस्य आभरणं किम् अस्ति?

१४) गुणस्य आभरणं किम् अस्ति?

१५) कः पुच्छविषाणहीनः पशुः अस्ति?

१६) साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः...इत्यादिश्लोके किं छन्दः वर्तते?

१७) एरण्डः कुत्र द्रुमायते?

१८) क-स्तम्भेन सह ख-स्तम्भं मेलयत - -

क-स्तम्भः	**ख-स्तम्भः**
१. वित्तस्य गतिः	क. बन्धुजनः
२. गुरूणां गुरुः	ख. पात्रत्वम्

३. विदेशगमने ग. शीलम्

४. पशुः घ. पाणिः

५. विनयात् ङ. दानम्

६. दानेन च. शार्दूलविक्रीडितम्

७. छन्दः छ. विद्या

८. भूषणम् ज. विद्याविहीनः

९. अल्पधीः झ. आभरणम्

१०. क्षमा ञ. श्लाघ्यः

पाठसारः -

दानं भोगः नाशः - इत्येताः त्रिविधाः वित्तस्य गतयः वर्तन्ते। यः जनः तु अधिकवित्तवान् अपि अपरस्मै दरिद्राय तस्य दानं न करोति, किञ्च स्वयमपि तस्य भोगं न करोति। तस्य वित्तस्य तु अवश्यम् एव नाशः भवति। विद्या हि जनस्य श्रेष्ठं सौन्दर्यम्, इयं जनस्य सञ्चितं धनं, भोगस्य उत्ससस्वरूपा इयं यशसः सुखस्य च साधने सहायकभूता। विद्या महद्भ्यः विद्वद्भ्यः अपि उपदेशं प्रयच्छति। विदेशगनसमये विद्या एव जनस्य साहाय्यं करोति। विद्यायाः अपेक्षया श्रेष्ठदेवता न विद्यते। राजसभासदृशश्रेष्ठस्थाने अपि धनं न पूज्यते, परन्तु विद्यायाः पूजा तु सर्वत्र अवश्यम् एव भवति। तस्मात् यस्य समीपे विद्या नास्ति, स तु पशुस्वरूप एव। ज्ञानी पुरुषः आत्मानम् अजरम् अमरम् इति मत्वा विद्यायाः अर्थस्य च उपार्जनं करोति, परन्तु कालकवलितम् इव आत्मानं मत्वा धर्मस्य अनुष्ठानं करोति। विद्यालाभे सति विनयः उत्पद्यते, यः तु विनयी भवति स तु सत्पात्रत्वं लभते। सत्पात्रीभूतः जनः तु धनं प्राप्नोति, धनेन च सुखलाभः भवति। विदुषां कर्णः वेदशास्त्रादिश्रवणेन विभूषितः भवति, न तु कुण्डलधारणेन। तेषां हस्तः तु दानादिसत्कर्मणा एव विभूषितः भवति, न तु कङ्कणादिभूषणधारणेन। ये तु दयापरायणाः जनाः वर्तन्ते, तेषां शरीरं परोपकारैः एव विभूषितं भवति, न तु चन्दनलेपनेन।

सत्यवचनम् एव मनुष्यस्य श्रेष्ठं भूषणम्, लज्जा किञ्च कटिप्रदेशस्य क्षीणता एव नार्यः श्रेष्ठः अलङ्कारः, विद्या क्षमा च ब्राह्मणस्य श्रेष्ठं भूषणम्, अपि च सच्चरित्रम् एव सर्वमनुष्यस्य सर्वोत्तमं भूषणं भवति। भुजस्य अलङ्कारधारणेन, सौन्दर्यवर्धनाय कान्तिविशिष्टहारादीनाम् अलङ्काराणां धारणेन, गात्रे चन्दनादिलेपनेन पुष्पधारणेन केशानाम् अलङ्करणेन वा न कोऽपि जनः भूषितः भवति। सुसंस्कृता वाणी एव सर्वान् यथार्थं भूषयति। वाग्रूपभूषणम् एव क्षयरहितं भूषणम्। जनानां सौन्दर्यम् एव तेषाम् अलङ्कारो भवति। किञ्च तस्य सौन्दर्यस्य अलङ्काराः तेषां गुणाः भवन्ति। एवं तेषां गुणानां अलङ्कारो भवति ज्ञानम्। तथैव तस्य ज्ञानस्य अलङ्कारो भवति क्षमा। यस्य पुरुषस्य साहित्यशास्त्रविषयकं सङ्गीतविषयकं कलाविषयकं च किञ्चिदपि ज्ञानं न वर्तते, स तु पुच्छशृङ्गविहीनः साक्षात् पशुतुल्यः एव भवति। स

टिप्पणी

पशुतुल्यः जनः मनुष्यरूपधारणात् पशुवत् तृणं न खादति, तस्मात् पशवः भोजनाय अधिकं तृणं प्राप्नुवन्ति। एतत् तु पशूनां महत् भाग्यम् एव। यस्मिन् प्रदेशे न कोऽपि विद्वान् पुरुषः वर्तते, तत्र तु अल्पज्ञः जनः अपि सर्वैः प्रशंसनीयः भवति। यथा मरुस्थलादौ कोऽपि बृहद्वृक्षः न विद्यते, तस्मात् तत्र विद्यमानः कण्टकवृक्षः अपि बृहद्वृक्षत्वेन गण्यते।

किमधिगतम्

- वित्तस्य अधिकसञ्चयः न करणीयः।
- सर्वैः एव मनुष्यत्वार्जनाय विद्याप्राप्तये प्रयतनीयम्।
- विद्या एव सर्वविधसुखसाधनं भवति।
- शीलम् एव सर्वेषां मनुष्याणां प्रकृतं भूषणम्।
- वाग्भूषणेन भूषितः जनः नित्यम् एव भूषितः भवति।
- साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः जनः तु साक्षात् पुच्छश्रृङ्गहीनपशुस्वरूपः भवति।
- पण्डितशून्यदेशे मूर्खः अपि सर्वैः प्रशंसनीयः भवति।

पाठान्तप्रश्नाः

१) वित्तस्य तिसृणां गतीनां विषये संक्षेपेण आलोचयतु।
२) विद्यायाः माहात्म्यं श्लोकानुसारेण वर्णयतु।
३) श्रोत्रं श्रुतेनैव...इत्यादिश्लोकस्य व्याख्यानं करोतु।
४) वाग्भूषणस्य माहात्म्यं यथाग्रन्थं प्रतिपादयतु।
५) साहित्यशास्त्रादिज्ञानविहीनस्य कीदृशी दशा भवति- तद्विषये संक्षेपेण आलोचयतु।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

१) तिस्रः गतयः। दानं भोगः नाशः च।
२) तृतीया।
३) अधिकं रूपं प्रच्छन्नगुप्तं धनं च।

४) विद्या।

५) विद्याविहीनः।

६) विद्याम् अर्थं च।

७) श्रुतेन।

८) परोपकारैः।

९) लज्जा कटौ कृशता च।

१०) संस्कृता वाणी।

११) वाग्भूषणम्।

१२) शार्दूलविक्रीडितम्।

१३) रूपम्।

१४) ज्ञानम्।

१५) साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः।

१६) उपजातिः।

१७) निरस्तपादपे देशे।

१८) १-ङ, २-छ, ३-क, ४-ज, ५-ख, ६-घ, ७-च, ८-ग, ९-ट, १०-ञ।

॥ इति प्रथमः पाठः ॥